

ЗМІСТ

Передмова 9

**Тема 1. Центральна-Східна Європа
від найдавніших часів до X століття.....13**

1.1. Проблеми етногенезу слов'ян 13

1.2. Суспільний лад слов'ян. Перехід до державотворення 15

1.3. Великоморавська держава. Утворення Чеського князівства..16

1.4. Становлення Польської держави П'ястів.....19

1.5. Угорці: «винайдення батьківщини» та формування держави...21

Тема 2. Польща в XI – XV століттях..... 24

2.1. Розвиток феодальних відносин та політичне становище

Польського князівства в XI – середині XII століття 24

2.2. Польські землі в період феодальної роздробленості 26

2.3. Відновлення єдності польської держави та її розвиток
у XIV столітті 29

2.4. Особливості станової монархії у Польщі в XV столітті 33

Тема 3. Угорщина в XI – XV століттях 38

3.1. Розвиток держави Арпадів в XI – XII століттях 38

3.2. Соціально-економічні зміни та криза XIII століття..... 40

3.3. Піднесення Угорського королівства в період правління
Анжуйської династії та Сигізмунда Люксембурзького 42

3.4. Боротьба проти турок-османів та розквіт Угорщини
в другій половині XV століття..... 46

Тема 4. Чехія у XI – XIV століттях..... 49

4.1. Соціально-економічний і політичний устрій
середньовічної Чеської держави..... 49

4.2. Політичне піднесення Чехії у XIII столітті..... 52

4.3. «Золота» доба Чеського королівства: правління Карла IV... 54

Тема 5. Гуситський рух..... 57

5.1. Загострення внутрішніх суперечностей у Чеській державі
на межі XIV – XV століть 57

5.2. Передумови гуситської революції. Діяльність Яна Гуса.....58

5.3. Гуситські війни.....	61
5.4. Стабілізація та утворення віротерпимості в Чеському королівстві	62

**Тема 6. Держава хрестоносців у Прибалтиці
в XIII – XVI століттях 65**

6.1. Проникнення хрестоносців у Прибалтику.....	65
6.2. Становлення та розквіт держави Тевтонського ордену.....	67
6.3. Криза та занепад орденської держави	69

Тема 7. Литва у XI –XV століттях 73

7.1. Давні литовці та їх походження	73
7.2. Держава Міндовга та утворення династії Гедеміновичів ...	74
7.3. Велике князівство Литовське у другій половині XIV століття ...	76
7.4. Піднесення Литви за правління Вітовта Великого	78

Тема 8. Московське князівство у XIII – XV століттях 82

8.1. Піднесення Москви під владою Золотої Орди	82
8.2. Політика московських князів у другій половині XIV – першій половині XV століття	84
8.3. Посилення Московської держави та утворення самодержавства під час правління Івана III	85

Тема 9. Угорщина наприкінці XV – XVIII століттях 90

9.1. Угорщина під владою Ягеллонів на межі XV – XVI століть ...	90
9.2. Розділена Угорщина у XVI столітті	92
9.3. Трансільванія та поширення влади Габсбургів на усю Угорщину у XVII – на початку XVIII століття	94
9.4. Особливості соціально-економічного та політичного становища Угорщини у XVIII столітті.....	98

Тема 10. Чехія наприкінці XV – XVIII століттях 103

10.1. Соціально-економічний розвиток земель Чеської корони наприкінці XV – першій половині XVII століття	103
10.2. Політичне становище Чеського королівства та втрата ним незалежності.....	104
10.3. Чеські землі під владою Габсбургів у другій половині XVII – XVIII століть	108

Тема 11. Польща

у XVI – першій половині XVII століття 116

11.1. Соціально-економічне піднесення Польської держави 116

11.2. Внутрішньополітична боротьба
у першій половині XVI століття..... 119

11.3. Політичне становище Речі Посполитої
у другій половині XVI – першій половині XVII століття.
Розквіт «шляхетської демократії» 123

11.4. Реформація і Контрреформація у Польщі 128

11.5. Особливості зовнішньополітичного становища держави ...130

Тема 12. Річ Посполита

у другій половині XVII – XVIII століттях 133

12.1. Соціально-економічне становище польських земель
у другій половині XVII – XVIII століть 133

12.2. Суспільно-політичне становище Польщі
у другій половині XVII століття 135

12.3. Річ Посполита у період правління Саксонської династії 139

12.4. Поділи Речі Посполитої 143

Тема 13. Велике князівство Литовське

у XVI – XVIII століттях 150

13.1. Литва у XVI столітті: Ренесанс та Реформація.....150

13.2. Інтеграція Великого князівства Литовського
до складу Речі Посполитої.....152

13.3. Становище Литви у XVIII столітті. Конституція 1791 р. 155

Тема 14. Становлення Російської імперії

у XVI – XVIII століттях 158

14.1. Останні Рюриковичі на московському троні.
Розширення кордонів та посилення політики централізації 158

14.2. «Смутний час». Московська держава за перших Романових... 161

14.3. Становлення та розвиток Російської імперії у XVIII столітті ...165

Тема 15. Націоналізм і формування націй в Централь- но-Східній Європі 171

15.1. Роль промислової революції
та ідей Великої французької революції 171

- 15.2. Формування націй в умовах Центрально-Східної Європи...173
15.3. Імперська політика та інтегральний націоналізм 176

Тема 16. Польські землі наприкінці XVIII – у 60-х рр.

XIX століття 179

- 16.1. Політичне становище на землях колишньої Речі Посполитої на межі XVIII – XIX століть.....179
16.2. Визвольна боротьба поляків
у період наполеонівських воєн 181
16.3. Соціально-економічний й політичний розвиток
польських земель після Віденського конгресу..... 184
16.4. Польський національний рух в 30-х – 40-х рр. XIX століття.
Велика еміграція.....187
16.5. Революційна боротьба в польських землях
1846 – 1849 рр..... 189
16.6. Січневе повстання 1863 – 1864 рр..... 191

Тема 17. Російська імперія

в першій половині XIX століття 194

- 17.1. Вплив «польського питання» на внутрішню політику
Олександра I.....194
17.2. Абсолютизм Миколи I.
Початок формування імперської нації 196
17.3. Політика інтеграції західних губерній та її обґрунтування ...199

Тема 18. Угорщина

в першій половині XIX століття 202

- 18.1. «Непросвітницький абсолютизм» Франца I
та режим фон Меттерніха..... 202
18.2. Революція та Війна за незалежність 1848 – 1849 рр..... 206
18.3. Трансільванія 208

Тема 19. Особливості формування чеської модерної нації у першій половині XIX століття 211

- 19.1. Промислова революція та її наслідки..... 211
19.2. Зародження чеського національного руху
та його розвиток у першій половині XIX століття.....212
19.3. Революція 1848 – 1849 рр. в Чехії 217

Тема 20. Чеські землі у другій половині XIX – на початку XX століття.....	221
20.1. Соціально-економічне піднесення земель Чеської Корони ...	221
20.2. Політичне життя на чеських землях у другій половині XIX століття	222
20.3. Боротьба за національні права на початку XX століття	227

Тема 21. Угорщина в другій половині XIX – на початку XX століття.....	229
21.1. Угорщина в умовах політики неоабсолютизму Франца Йосифа.....	229
21.2. Угорська держава у складі дуалістичної монархії в останній чверті XIX століття	231
21.3. Особливості суспільно-політичного розвитку Угорщини на початку XX століття	234

Тема 22. Особливості формування словацької модерної нації у XIX – на початку XX століття.....	236
22.1. Соціально-економічне становище словацьких земель у першій половині XIX століття. Перші націотворчі проєкти ...	236
22.2. Піднесення національного руху у середині XIX століття...	238
22.3. Словаччина у другій половині XIX – на початку XX століття ...	239

Тема 23. Польські землі в останній третині XIX – на початку XX століття.....	243
23.1. Економічний розвиток та соціальні зрушення у польському суспільстві в останні десятиліття XIX століття	243
23.2. Політичне становище польських земель в останній третині XIX століття	246
23.3. Ідеологія нових суспільно-політичних рухів на межі XIX – XX століть.....	249
23.4. Соціально-економічний та політичний розвиток польських земель на початку XX століття.....	252

Тема 24. Російська імперія у другій половині XIX – на початку XX століття.....	256
24.1. Ліберальні реформи Олександра II та формування триєдиної моделі російської нації.....	256

24.2. Політика національного гноблення та радикалізація опозиції самодержавству	258
24.3. Революція 1905 – 1907 рр. та утвердження російського ксенофобського націоналізму	261

**Тема 25. Особливості формування литовської нації
у ХІХ – на початку ХХ століття .....** 265

25.1. Литва у першій третині ХІХ століття.....	265
25.2. Імперська політика та особливості литовського національного руху у 30 – 60-х рр. ХІХ століття	267
25.3. Литовці під тиском російської національної політики в останній третині ХІХ століття	269
25.4. Литовський національний рух в останній третині ХІХ – на початку ХХ століття.....	272

**Тема 26. Особливості формування білоруської модерної
нації у ХІХ – на початку ХХ століття .....** 277

26.1. Зародження «крайової» ідеології в умовах польсько-російського суперництва	277
26.2. Культурна активність білоруської інтелігенції та імперська політика в середині ХІХ століття	278
26.3. Особливості модерного білоруського націоналізму в останній третині ХІХ – на початку ХХ століття.....	280

Рекомендована література:..... 284

ПЕРЕДМОВА

Поняття «Центрально-Східна Європа» активно почали використовувати у другій половині ХХ століття. Воно народилося у дискусіях навколо підсумків Першої світової війни. Території, які належали Російській, Австро-Угорській та Німецькій імперіям здобули незалежність та активно шукали своє місце у європейському просторі. Місцеві інтелектуали рішуче протестували проти звички розглядати історію Європи як історію західноєвропейської цивілізації, виключаючи з неї східну частину континенту. Водночас вони відмовлялися використовувати поняття «Центральна Європа», яке з'явилося на передодні Першої світової війни на позначення зони німецького впливу. Тож термін «Центрально-Східна Європа» постав з потреби визначити регіон, який не був вповні ані Заходом, ані Сходом, а «серединною зоною».

Після Другої світової війни, коли «залізна завіса» розділила Європу, комуністична пропаганда вихваляла «добровільний союз держав і народів в межах соціалістичного співтовариства» як завершення давнього історичного процесу. Під маскою політики «дружби народів», Москва утверджувала в регіоні власний диктат, підтримуючи антагонізм між різними національними спільнотами. На довгі десятиліття поняття «Східна Європа» стало синонімом російської/комуністичної зони впливу. На противагу цьому, такі інтелектуали як Іштван Бібо, Ян Паточка, Єжі Гедройц пропагували зближення народів Центрально-Східної Європи. Популяризація після 1989 р. концепції «Європи без кордонів» викликала посилення прагнень істориків посткомуністичних держав підкреслити історичні зв'язки із західною цивілізацією, належність до її культури при збереженні певних особливостей. Мілан Кундера, Чеслав Мілош, Дьордь Конрад запропонували повернутися до використання поняття «Центральна Європа», оскільки «східна» назва передбачала визнання насильного відокремлення регіону від Європи.

Після розпаду СРСР, Україна, Білорусь, держави Прибалтики, у пошуках свого місця в процесах європейської інтеграції, також задекларували спільність історії із своїми західними сусідами.

Якщо для польських, чеських чи хорватських істориків тісні взаємозв'язки їх країн із світом, породженим західним християнством, були очевидними, то частина сербських або українських науковців, не заперечуючи слов'янського та візантійського походження своїх культур, наполягали на більшій важливості зв'язків своїх етнічних спільнот із західною цивілізацією. Оскільки поняття «Центральна Європа» не поширилось на пострадянські держави, знову було реанімовано концепт Центрально-Східної Європи. Характерним було й те, що останній не поширився в російській історіографії.

У підсумку утвердилися два визначення Центрально-Східної Європи. «Широке» визначення включає до регіону землі між німецькомовними регіонами на Заході та Росією на Сході й Балтикою на Півночі та Середземномор'ям на Півдні. В цьому випадку Центрально-Східна Європа включає Балканський півострів та займає площу більш як 2 млн км², що складають ¼ частину Європи. У «вузькому» розумінні регіон складається з Чехії, Угорщини та Польщі, які розглядаються як периферійна частина Заходу.

Проте, варто підкреслити, що «Центральна-Східна Європа» поняття не так географічне, як історико-цивілізаційне. Ним позначають певний тип цивілізації, що характеризується мовною та культурною різноманітністю. Акцент на слові «Центральна» підкреслює зв'язок із Західною цивілізацією, належність до її культури та системи цінностей в основі якої гідність і свобода людини, плюралізм і терпимість. Водночас, особливими рисами Центрально-Східної Європи були наздоганяючий тип розвитку, поверховість багатьох моделей та норм, запозичених на Заході, відсутність моделі консенсусу, суттєвий розрив між елітою та масами тощо.

Ще одна традиція європейської історіографії, що розглядала Центрально-Східну Європу як місце ментального чи цивілізаційного зіткнення Європи та Сходу, виявилася більш продуктивною. У ХХ столітті неодноразово повторювали, що стабілізація Європи залежить від стабільності її центру. Саме тут спалахнули обидві світові війни, і приклади розпаду Югославії та російсько-української війни остаточно перекреслили твердження про війну як

перегорнуту сторінку в історії Європи. Таким чином, розуміння цієї частини нашого континенту та вірна оцінка її ролі європейцями мають першочергову важливість, і їх актуальність сьогодні очевидна. З огляду на це, посібник включає матеріал, що стосується розвитку Московської держави та становлення Російської імперії, яка мала беззаперечний вплив на Центрально-Східну Європу починаючи із XVI століття, при цьому, будучи антитезою Заходу та його «авторитарною альтернативою».

Осмислюючи історію Центрально-Східної Європи, завжди необхідно мати на увазі її відкритість для зовнішніх впливів, наявність широких прикордонних зон, різноманітність культурних, соціальних, національних і релігійних зв'язків у цій частині Європи. Неможливо зрозуміти історію регіону, не звертаючись до історичного контексту монархії Габсбургів та Османської імперії або оминаючи роль німецької, єврейської, турецької та інших спільнот, що століттями жили поряд із місцевими народами.

Протягом століть, що передували добі націоналізму, етнічні та мовні, а нерідко і релігійні відмінності, не становили перешкоди для виникнення і розвитку «громадянських суспільств». Не слід забувати, що внаслідок військових зіткнень та династичних союзів окремі держави регіону або їх частини на різний час опинялися під владою сусідів. Кордони були мінливими, а державній належності не надавали такого значення, як сьогодні. Важливими аспектами розвитку народів Центрально-Східної Європи у зазначений період стали формування інститутів феодального суспільства та їх криза, утворення станової структури суспільства, становлення міст та інші соціально-економічні процеси, панування церкви та релігійного начала в культурі.

Така ситуація суттєво змінилася у XIX ст., коли Центрально-Східна Європа опинилася у вирі модернізації, що народила нове суспільство із індустріальним виробництвом та новими суспільними верствами, формуванням сучасних націй в умовах бездержавності та національними конфліктами, взаємовключними ідеологіями та революціями, демократизацією та емансипацією, занепадом імперій та народженням національних держав.

Рух України до членства у Європейському Союзі актуалізує для неї, як і для її сусідів, необхідність пам'яті про ту долю, котру вона поділяла з Центрально-Східною Європою. Знання про сусідів та їхнє минуле сприятиме кращому порозумінню між народами цього регіону.

ТЕМА 1. Центрально-Східна Європа від найдавніших часів до X століття

- 1.1. Проблеми етногенезу слов'ян.*
- 1.2. Суспільний лад слов'ян. Перехід до державотворення.*
- 1.3. Великоморавська держава. Утворення Чеського князівства.*
- 1.4. Становлення Польської держави П'ястів.*
- 1.5. Угорці: «винайдення батьківщини» та формування держави.*

1.1. Проблеми етногенезу слов'ян

Велике переселення народів призвело до вагомих цивілізаційних змін на землях на північ від Дунаю та схід від Рейну. Не в останню чергу, ці зміни були викликані процесами етногенезу слов'ян. Етногенез — сукупність історичних явищ і процесів, які супроводжують всі етапи становлення і розвитку етносу. Головними проблемами етногенезу слов'ян є їхнє походження, пошук території прабатьківщини, причини та хід розпаду слов'янської спільноти на південну, західну та східну гілки, виокремлення з них окремих етносів — болгар, сербів, хорватів, словенців, чорногорців, боснійців, македонців, поляків, чехів, словаків, українців, білорусів, росіян.

Давня історія слов'ян за браком джерел є маловідомою. Беззаперечною є їхня належність до індоевропейців, про що свідчить лінгвістичний аналіз. Після розпаду слов'яно-балтської мовної спільноти на початку I тисячоліття н.е., у Поліссі та Середньому Подніпров'ї формується праслов'янська зарубинецька археологічна культура. Вірогідно, що саме її носії відомі у творах Плінія Старшого, Птолемея, Тацита під назвою венедів. Внаслідок активної міжетнічної взаємодії праслов'ян із сарматами, балтами та східними германцями складаються перші ранньослов'янські культури.

Стосовно батьківщини слов'ян, то у різний час були висунуті дунайська, азійська, вісло-одерська, верхньодніпровська та інші гіпотези. Однак, у сучасній славістиці, більшість науковців схиляються до вісло-дніпровської теорії, яку ще у 1902 р. запропонував Л. Нідерле. Він розміщував прабатьківщину слов'ян у лісовій та

лісостеповій зоні між Дніпром і Віслою, головним чином на Волині та в прип'ятських болотах сучасної України.

Під тиском готів, вздовж річок Дністер, Дніпро, Південний Буг, у III ст. слов'яни мігрували на південь до Нижнього Дунаю та причорноморських степів. Готська держава Германаріха розчленувала масив ранніх слов'ян на носіїв київської археологічної культури Подніпров'я, де пізніше постали анти, та представників черняхівської культури Подністров'я і Волині, на основі якої з'явилися склавини. Носіями черняхівської культури були різні племена — слов'янські, фракійські, сарматські, готські. На руїнах цієї культури у другій половині V ст. постали дві вже власне слов'янські культури — прасько-корчацька (склавини) та пенківська (анти).

Велике переселення народів супроводжувалося інтенсивним розселенням слов'ян. Разом із гунами, що пройшли Північним Причорномор'ям у 375 р., слов'яни просунулися на захід вздовж Дунаю. У VI ст. міграція антив та склавинів особливо інтенсифікувалася під час навали аварів. Слов'яни заселяють Центральну Європу, витіснивши германські племена на захід — за р. Ельба. Тоді ж, переважно антські племена форсують Дунай і починають колонізацію Балканського півострова. Із цим пов'язані перші писемні згадки про слов'ян авторства візантійських істориків.

Розселення слов'ян призвело до вагомих суспільних та етнокультурних змін. На момент початку розселення слов'янства воно вже не було етнічним монолітом з єдиною культурою та мовою, а, очевидно, складалося з окремих племінних та діалектних груп. Переселення на нові території остаточно розкололо слов'янську спільноту на південних, західних та східних слов'ян. Головними причинами цього стали: 1) міжетнічна взаємодія новоприбулих із місцевими племенами, що були поглинені, однак зробили свій внесок у мову, культуру, зовнішність слов'ян. На Балканах слов'янські племена зіткнулися із греками, фракійцями, іллірійцями; в Центральній Європі — з германцями та балтами; у степовій зоні — з кочовими народами; 2) різні природно-кліматичні умови, що визначали тип господарства та впливали на культуру. Гірська місцевість Балкан зумовлювала перевагу скотарства у південних слов'ян, ліси Центральної Європи вимагали поширення підсічного сільського господарства у західних, лісостеп та степи Східної Європи

визначали економічну модель східних слов'ян; 3) відмінний культурно-історичний розвиток, що проявлявся у різних темпах розпаду родової общини та поширенні процесів феодалізації, часто залежав від рівня взаємодії із зовнішніми силами: Візантією, державою франків, вікінгами. Розгром Аварського каганату у VII ст. остаточно розірвав зв'язки між західними, південними та східними слов'янами.

1.2. Суспільний лад слов'ян. Перехід до державотворення

В основі суспільного ладу ранніх слов'ян лежала родова община. Вона являла собою спільноту родичів, що включала 3–4 покоління, які мали спільне житло, майно, господарство. В його основі лежала підсічна форма орного рільництва. На чолі общини стояв старійшина. Декілька споріднених общин склали плем'я, у якому вищим органом влади були загальні збори. Поселення розташовувалися невеликими ізольованими групами, кожна з яких складалася з кількох селищ на невеликій відстані одне від одного. Кожне селище налічувало до 15 окремих домогосподарств. У ході розселення, яке відбувалося переважно вздовж річок, родова община поступається місцем територіально-сусідській. Постійні війни та грабунок, що стали основним заняттям слов'ян у V–VII ст., висунули на перший план військових вождів, які почали змагання за вплив із старійшинами. Цьому сприяло нагромадження багатств завдяки нагробованому та викупу за полонених, що зосереджувалися в руках військової верхівки. Водночас проникнення у VIII–IX ст. у Центрально-Східну Європу вікінгів спричинило тут суттєве поживлення торгівлі. З'явилися приватна власність та майнова нерівність. Поширилося патріархальне рабство.

У VIII–IX ст. виникли племінні союзи. Суспільним ладом цього часу була «військова демократія», що стала проміжним етапом між родоплемінними та державницькими відносинами. Військова знать стала спадковою, народовладдя зникло, пережитками старих часів залишалися кривава помста та носіння зброї усіма чоловіками. По мірі зростання населення, відбувся перехід до осілого способу життя і поступовий розвиток землеробства та скотарства. Кліматичні зміни IX ст., що спричинили зростання вологості ґрунтів, призвели до використання оранки та поширення

сільськогосподарських культур: жита, вівса, проса. Започатковуються ремесла, найважливішими з яких стають ковальство та гончарство. Виникають городища — укріплені племінні центри. Території Центрально-Східної Європи стають предметом уваги Візантії та держави франків, яких цікавили продукти землеробства та раби. З цією метою налагоджуються торгівельні відносини. Тривають війни як між окремими слов'янськими племінними союзами, так і проти зовнішніх загарбників.

1.3. Великоморавська держава. Утворення Чеського князівства

До VI ст. завершилося переселення слов'ян на території сучасних Чехії та Словаччини. Великі племінні об'єднання чехів, пшован, мораван діяли у VII ст. — в час розпаду родової общини. У першій половині століття виникає перше відоме державне утворення західних слов'ян, центром якого стали землі Південної Моравії. Його виникнення пов'язане із потужним повстанням слов'ян проти аварів у 623 – 624 рр. На чолі повстанців встав франкський купець Само. Владу аварів було повалено, а Само обрала князем. У 631 р. йому вдалося відбити наступ короля франків Дагоберта, що дозволило поширити владу на усі чеські землі. Після смерті князя у 658 р. його держава розпадається.

У VIII ст. в басейні р. Морава виникла система укріплених городищ, що були військово-політичними та торговельно-ремісничими осередками. Розпад Аварського каганату стимулював експансію франків на схід та формування державності у Моравії та Словаччині. У 817 р., в ході поділу спадщини Карла Великого, ці землі дісталися Людовіку Німецькому. Він спрямував сюди місіонерів з Пассау, які у 831 р. провели обряд хрещення місцевої знаті. Франкська держава суттєво вплинула на соціально-політичну організацію слов'ян, свідченням чого стало перетворення імені «Карл» на синонім поняття король у всіх слов'янських мовах. Поступовий занепад племінної структури та язичництва призвів до виникнення слов'янських князівств на Середньому Дунаї — Моравського на чолі із Моймиром (830 – 846) та Нітранського, яким правив Прибіна. У 833 р. Моймир приєднав Нітранське князівство і започаткував Великоморавську державу.